

Владимир Ђурић

Институт за упоредно право, Београд - Србија

ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ЦРКАВА И ВЕРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ У СВЕТЛУ ОДЛУКЕ УСТАВНОГ СУДА

***Апстракт:** У раду аутор анализира регулисање правног положаја цркава и верских заједница у светлу одлуке Уставног суда Србије о уставности Закона о црквама и верским заједницама из 2006. Уставни суд је утврдио да је Закон у складу са Уставом и да у Србији постоји уставни однос кооперативне одвојености између државе и цркава и верских заједница. Суд је афирмисао равноправност, али не и једнакост и идентитет цркава и верских заједница, која није нарушена разликама које у третману цркава и верских заједница постоје у поступку регистрације. Одлука Суда је од велике важности за даљи развој државног црквеног права у Србији.*

***Кључне речи:** Закон о црквама и верским заједницама, Уставни суд.*

1. Увод – Историјски развој законског уређивања положаја цркава и верских заједница

Слободно се може истаћи да ни у једној грани уређивања друштвених односа историјски развој појединих института не игра такву улогу, као што је то случај у домену државног црквеног права које регулише правни положај цркава и верских заједница и њихов однос са органима државне власти. Због тога, свако озбиљније сагледавање законског уређивања правног положаја цркава и верских заједница, треба да започне разматрањем историјског развоја.

Историја законског уређивања правног положаја цркава и верских заједница у Србији започиње у 19. веку, након стицања аутономије у односу на турске власти. Од када је Србија постала аутономна кнежевина, стекли су се услови да се националним правним актима уреди правни положај цркава и верских заједница. Будући да су у Србији већину становништва чинили припадници православне вере и да је на подручју Србије деловала Православна црква, јасно је да се у првим правним актима регулисао положај Православне цркве.

Устави који су у Србији доношени током 19. века углавном су на једнообразан начин регулисали положај Цркве и однос између државе и цркве. Њима је било предвиђено да владар мора бити православне вероисповести, да је владајућа вера источно-православна, али и да је зајамчена слобода свих других признатих вера и законска заштита приликом вршења обреда. Признање је давано законом или посебним указом владара¹.

---

¹ Тако је, према члану 119. Устава из 1869, било предвиђено да „слободно јавно извршивање верозаконих обреда имају вероисповеди, које су у Србији признате, или које особеним законом буду признате“.

На основу одредби устава, у Србији 19. века доношени су закони којима је посебно регулисан правни положај Православне цркве. Први закон којим је уређено то питање био је Начертаније о духовним властима из 1836. Ређали су се затим закони из 1847², 1862³ и 1890⁴. Осим што је тим актима био посебно уређен положај само једне цркве, њихова општа карактеристика огледала се у томе што су, уз извесне тенденције еманципације, ипак установљавали контролну функцију државе над Црквом, а што је проистицало из доследне примене система државне цркве⁵. Године 1863. донесен је Закон о вакупским земљама, да би слобода исповедања ислама била призната 1868. Уочи првог светског рата, Краљевина Србија је закључила Конкордат са Светом столицом⁶.

После Првог светског рата, питање правног уређења положаја и деловања цркава и верских заједница у заједничкој држави Јужних Словена, било је регулисано посебним законима који су доношени о свакој цркви и верској заједници посебно и којима је регулисан правни положај сваке од њих понаособ. У уставноправној теорији тог времена истицано је да је с погледом на разноврсност вероисповедних организација готово немогуће о свим вероисповестима донети један исти закон⁷. Због тога су у Краљевини Југославији донесени следећи закони – Закон о Српској Православној Цркви⁸, Закон о исламској верској заједници Краљевине Југославије⁹, Закон о Евангеличко-хришћанским црквама и о Реформованој хришћанској цркви Краљевине Југославије¹⁰ и Закон о верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији¹¹. Реч је било о законском признању правног субјективитета наведених верских организација, тако да су ти закони заправо имали, како то истиче Слободан Јовановић, карактер нарочитог законодавног одобрења¹².

После Другог светског рата, у складу са идеолошком оријентацијом нових власти, правни положај верских заједница уопште није био регулисан у периоду 1945–1953! Први Закон о правном положају верских заједница је у некадашњој социјалистичкој Југославији донесен 1953. на савезном нивоу¹³. Након уставних промена почетком седамдесетих година и доношења Устава из 1974, материја регулисања правног положаја цркава и верских заједница прешла је у надлежност република чланица, упркос чињеници да су скоро све цркве и верске заједнице имале јединствену управљачку структуру и организацију на нивоу читаве државе. Било како било, све републике су током седамдесетих година донеле своје, донекле сличне, законе. Закон о правном положају верских заједница СР Србије из 1977.¹⁴ предвиђао је сличан систем као и закон из 1953. према коме су грађани који оснивају верску заједницу дужни да општинском органу управе надлежном за унутрашње послове поднесу пријаву о оснивању у року од 30 дана.

---

2 Устројеније духовних власти Књажевства Сербскога из 1847.

3 Закон о црквеним властима православне вере из 1862. који је 1882. измењен и допуњен.

4 Закон о црквеним властима источно-православне цркве.

5 Новаковић 2010, 218

6 Закон о конкордату између Краљевине Србије и Свете Столице (Одлука Народне скупштине Краљевине Србије од 26. јула 1914. године), *Српске новине* 199/1914.

7 Јовановић 1995, 512

8 *Сл. новине Краљевине Југославије* 269/1929.

9 *Сл. новине Краљевине Југославије* 29/1930.

10 *Сл. новине Краљевине Југославије* 95/1930.

11 *Сл. новине Краљевине Југославије* 301/1929.

12 Јовановић 1995, 511.

13 *Сл. лист ФНРЈ* 22/1953.

14 *Сл. гласник СРС* 44/1977.

Закон о правном положају верских заједница СР Србије је 1993. стављен ван снаге. Стављањем ван снаге Закона из 1977. није био решен прелазни правни режим, тако да су се држава и цркве и верске заједнице, до доношења Закона о црквама и верским заједницама 2006, у правном поретку сусретале са низом нерешених односа и отворених питања. Доношењем Закона о црквама и верским заједницама (у даљем тексту: ЗЦВЗ) на свеобухватан начин уређен је правни положај цркава и верских заједница у правном поретку Републике Србије, као и односи између државе и цркава и верских заједница, што је додатно регулисано доношењем Устава 2006. Будући да је након ступања на снагу Закона било доста критика које су проблематизовале и оспоравале Законом установљени однос између државе и цркве и истицале да Закон није праведан према свим црквама и верским заједницама¹⁵, Уставном суду Републике Србије упућено је више иницијатива којима се захтевала оцена уставности Закона, као и оцена усаглашености Закона са Европском конвенцијом за заштиту људских права, поводом којих је Суд покренуо поступак нормативне контроле Закона. У својој Одлуци¹⁶, Уставни суд је заузео став о низу значајних питања правног положаја цркава и верских заједница која ће на одговарајућим местима у овом раду бити размотрена.

2. Уставни модел односа између државе и цркава и верских заједница

Правни положај цркава и верских заједница у Републици Србији и његово законско уређивање преваходно су опредељени Уставом одређеним односом између државе и цркава и верских заједница.

Устав у оквиру основних начела, у члану 11. чији је рубрум „**световност државе**“ прописује да је Србија световна држава и опредељује смисао тог појма. Наиме, док у ст. 1. тог члана Устав одређује да је Србија световна држава, дотле у ст. 2. предвиђа да су цркве и верске заједнице одвојене од државе, а у ст. 3. да се ниједна религија не може успоставити као државна или обавезна. На основу изложене уставне одредбе може да се закључи да световни карактер државе има две основне компоненте – 1. одвојеност цркава и верских заједница од државе и 2. забрану успостављања државне или обавезне религије. Док је друга компонента у уставном одређењу световног карактера Србије сасвим разумљива и ЗЦВЗ такође уређена, а значи да се Србија не идентификује ни са једном посебном религијом и да цркве нису државне, дотле је одвојеност цркава и верских заједница од државе појам који захтева додатно тумачење. Наиме, на основу уставног одређења да су цркве и верске заједнице одвојене од државе, *prima facie* није јасно шта је смисао и домашај одвојености, да ли Устав налаже да између државе и цркава и верских заједница не сме да буде било каквог вида помоћи, сарадње, дијалога и размене мишљења и информација, и, са друге стране, уколико такву помоћ и сарадњу не искључује, где су њихове границе?

У упоредном праву постоје различити видови односа између државе и цркава и верских заједница. Модели односа између државе и цркава и верских заједница крећу се у широком луку, од релативно стриктне одвојености државе и цркава и верских заједница, али без изостанка веза и подршке, што је присутно у Француској и Холандији, до постојања државних цркава или доминантних религија, као што је то случај у Уједињеном Краљевству, Грчкој, Данској и Финској. Да ли

---

15 Радловић 2006, 48.

16 IУz-455/2011 – Сл. гласник РС 23/2013.

Устав Републике Србије садржи елементе на основу којих је могуће одредити природу одвојености цркава и верских заједница од државе? Шта обухвата уставни принцип одвојености државе и цркава и верских заједница и у каквој је вези са начелом секуларности?

У вези са изложеним питањима, у делу домаће правне науке истиче се да се Устав од 2006. определио за строгу одвојеност цркве и државе, јер ништа у Уставу не допушта да се начело световности државе протумачи у смислу кооперације, већ управо супротно, да историјско и систематско тумачење јасно наводе на закључак да је уставотворац имао на уму систем строге, а не кооперативне одвојености¹⁷? Са друге стране, у појединим радовима изложено је схватања према коме уставно начело о одвојености цркава и верских заједница од државе и њен секуларни карактер могу да значе и сарадњу цркава и верских заједница са државом. Стоји се на становишту да ништа не противречи нормативном приступу према коме световност дозвољава кооперацију, јер Устав у питање типа система одвојености уопште не залази. Уосталом, истичу поборници таквог става, сама реч секуларност *нема* одређено правно-техничко значење, а ни њено помињање не имплицира систем *стриктне одвојености*¹⁸.

Чини се да у Уставу има довољно елемената за тумачење појма одвојености цркава и верских заједница од државе. Пре него што се ти елементи сагледају, треба начелно истаћи да је према језичком тумачењу уставних одредби, одвојеност цркава и верских заједница од државе једна од компоненти световности државе и да се стога из световног карактера државе не може изводити закључак о карактеру одвојености цркава и верских заједница од државе. Напросто, свака држава која прокламује одвојеност цркава и верских заједница од државе је световна и из тог карактера не сазнаје се ништа о природи и домаћају одвојености цркава и верских заједница од државе. Који су онда елементи пресудни за одгонетање карактера одвојености цркава и верских заједница од државе?

У члану 44. Устава, након става 1. који прописује да су цркве и верске заједнице равноправне и одвојене од државе, следи ст. 2. који, чини се, утире пут одговору на питање о карактеру одвојености цркава и верских заједница од државе. У том ставу понавља се да су цркве и верске заједнице равноправне и додаје се да су оне *слободне да самостално уређују своју унутрашњу организацију, верске послове, да јавно врше верске обреде, да оснивају верске школе, социјалне и добротворне установе и да њима управљају, у складу са законом*. Управо је та слобода да се, у складу са законом, самостално уређује унутрашња организација, верски послови, да се јавно врше верски обреди, оснивају верске школе, социјалне и добротворне установе и да се њима управља мера и садржај одвојености цркава и верских заједница од државе. Другим речима, цркве и верске заједнице су одвојене од државе зато што су слободне, односно аутономне, да у складу са законом самостално уређују поједина питања и врше одређене, Уставом опредељене, активности. Дакле, на основу таквог схватања изложене уставне одредбе, може да се дође до закључка да одвојеност о којој је реч у првом реду значи да постоје одређена питања у којима су надлежне цркве и верске заједнице и да држава не може да их регулише или их

---

17 Маринковић 2011, 383.

18 Аврамовић 2011, 297–298. Штавише, закључује овај аутор, секуларност је до те мере неодређене садржине и у ванправном простору (политиколошком, социолошком, филозофском, историјском, итд.), а камо ли у правном речнику, да тај појам још увек представља квадратуру круга и предмет небројених спорења у теорији.

регулише само оквирно. Разуме се да из тога следи и да постоје одређена питања, нарочито у јавноправној сфери у која цркве и верске заједнице не смеју да улазе.

Да ли је таква одвојеност строга, да ли из таквог тумачења уставне одредбе проистиче да држава и цркве и верске заједнице не могу да сарађују, да немају заједничке циљеве и да не постоје питања у којима је њихова сарадња нужна, а прожимање засновано на Уставу?

Уставно начело одвојености цркве и верских заједница од државе у Србији не може да буде схваћено као строга одвојеност која искључује сарадњу и прожимање. Судећи према појединим решењима садржаним у самом Уставу, одвојеност цркава и верских заједница од државе кооперативног је карактера, јер подразумева прожимање државног и аутономног права и сарадњу државе и цркава и верских заједница на реализацији појединих државних циљева. У извесном смислу, није могуће ни замислити да нема сарадње између цркава и верских заједница и државе, ако ни у чему другом, а онда управо у циљу остваривања слободе вероисповести, односно омогућавања црквама и верским заједницама да регулишу сопствено деловање и слободно управљају својим пословима. Устав изричито предвиђа право цркава и верских заједница да оснивају извесне установе, укључујући и јавне службе, што, само по себи, подразумева јавна овлашћења. Штавише, у појединим одредбама Устава садржан је правни основ за евентуалну сарадњу државе и цркава и верских заједница. Тако, према чл. 48. и 81. Устава држава, својим мерама, у области образовања, културе и информисања, подстиче разумевање, уважавање и сарадњу, односно дух толеранције и међукултурног дијалога међу свим људима, без обзира на њихов верски идентитет. Тешко је, без сарадње са црквама и верским заједницама, замислити како би држава у свим наведеним сферама друштвеног живота могла да подстиче разумевање, уважавање и поштовање верског идентитета њених грађана који истовремено припадају тим црквама и верским заједницама или како би, без сарадње са црквама и верским заједницама, могла да подстиче дух толеранције и међукултурног дијалога. Како држава може да подстиче дух међукултурног дијалога ако сама није спремна на дијалог? Такође, кооперативни однос између државе и цркава и верских заједница је и европски стандард, а европски принципи и вредности, према Уставу, чине основе на којима је заснована Србија као држава.

Слично је у својој Одлуци о уставности ЗЦВЗ резонувао и Уставни суд. Наиме, Суд је полазећи од одредбе чл. 11 и чл. 44 ст. 1 и 2 Устава „констатовао да наведене уставне одредбе, саме по себи, не значе систем потпуне сепарације цркве од државе, већ да нема државне цркве и да нема идентификације државе са посебном религијом или религијом уопште, те да су цркве и верске заједнице слободне да самостално утврђују своју унутрашњу организацију и верске послове и да држава не сме да омета доношење и примену аутономних прописа и одлука“.

Штавише, Суд је на основу решења садржаних у појединим законима, као што су Закон о радиодифузији и Закон о основама система образовања и васпитања којима је предвиђено учешће представника цркава и верских заједница у појединим телима чије је постојање предвиђено тим законима, извео закључак да „у Републици Србији не постоји систем строге одвојености цркве и државе, односно да се не може говорити о апсолутној одвојености цркве од државе, него о систему кооперативне одвојености“. Став Уставног суда према коме у Републици Србији постоји систем кооперативне одвојености државе и цркава и верских заједница је од далекосежног значаја за поимање низа законских решења која су садржана у ЗЦВЗ (домашај аутономног права, права свештеника, итд.).

3. Правни субјективитет цркава и верских заједница

3.1. Цркве и верске заједнице као субјекти верске слободе

Ни Устав Републике Србије, ни Закон о црквама и верским заједницама не одређују појам цркве и верске заједнице. Устав Републике Србије садржи посебне одредбе о црквама и верским заједницама, *што их сврстава у посебну уставну категорију*.

ЗЦВЗ у члану 4. одређује субјекте верске слободе, у смислу Закона, као традиционалне цркве и верске заједнице, конфесионалне заједнице и друге верске организације. Дакле, законодавац је стао на становиште да су цркве и верске заједнице, као верске организације, субјекти верске слободе. Реч је о корпоративној верској слободи. Такав приступ је потпуно оправдан будући да слобода вероисповести није искључиво индивидуално право. Наиме, према карактеру субјеката који је уживају и начину уживања, слобода вероисповести је индивидуално право, али и право које се ужива у заједници са другима¹⁹, односно та слобода подразумева и институционалну верску слободу коју понекад теорија чак назива корпоративна слобода²⁰. Једноставно речено – слобода вероисповести обухвата две ствари: слободу јавног исповедања и вршења вере, са једне стране, и *слободу верског удруживања*. Сви међународноправни акти који прокламују слободу вероисповести предвиђају да се слобода вероисповести испољава појединачно или у заједници са другима²¹.

ЗЦВЗ субјекте верске слободе класификује у три различите категорије: 1. традиционалне цркве и верске заједнице у које убраја СПЦ, Римокатоличку цркву, Словачку евангеличку цркву а.в. Реформатску хришћанску цркву, Евангеличку хришћанску цркву а.в. Исламску верску заједницу и Јеврејску верску заједницу, 2. конфесионалне заједнице и 3. друге верске организације. Због тога се у поступку нормативе контроле ЗЦВЗ пред Уставним судом поставило питање да ли се изложеном законском поделом повређује начело равноправности цркава и верских организација, односно уставна забрана дискриминације? Уставни суд је стао на становиште да „оспореном одредбом члана 4. Закона ни на који начин нису повређене гаранције једнакости и равноправности цркава и верских заједница пред Уставом, нити слобода сваког верника да испољава своју веру или убеђење вероисповедања“, па тиме ни слобода вероисповести оних верника који су следбеници нетрадиционалних цркава и верских заједница. „Означавање да су субјекти верске слободе цркве или верске заједнице које су квалификоване као традиционалне из одређених историјских разлога, односно конфесионалне заједнице и све остале верске организације, само по себи“, по схватању Уставног суда, „није у супротности са општом забраном дискриминације, односно начелом равноправног третмана свих цркава и верских заједница или слободом вероисповести“. Суд је извео

19 Димитријевић, Пауновић, 1997, 176.

20 Аврамовић 2007, 98.

21 Европски суд за људска права стоји на становишту да се члан 9. Конвенције, који гарантује слободу вероисповести, мора тумачити и у контексту члана 11. Конвенције, који гарантује слободу удруживања и штити удружења од неоправданог мешања државе, јер верске заједнице традиционално постоје у виду организованих структура. У тој перспективи, према схватању Суда, право верника на слободу вероисповести које обухвата и право на испољавање вере у заједници са другима, обухвата и очекивање да ће им бити допуштено да се удружују слободно, без произвољног мешања државе – Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova, br. 45701/99 st. 118.

правилан закључак да „пуко термилошко разликовање цркава и верских заједница ... може да буде толерисано и са уставноправног становишта“. Посебно треба истаћи закључак Уставног суда према коме се чланом 44. Устава „**јемчи равноправност цркава и верских заједница, а не њихова једнакост**“. Приликом заузимања оваког става, заснованог на принципу „различно, али равноправно“, Уставни суд се изричито позвао на документе ОЕБС-а и Венецијанске комисије²². На тај начин, Уставни суд је равноправност цркава и верских заједница поимао у складу и са упоредним стандардима у овој области, јер равноправност цркава и верских заједница није тумачио као безусловну једнакост и идентичност нити је прихватио да је такво тумачење могуће.

Имајући у виду да Уставни суд равноправност цркава и верских заједница није тумачио као њихову једнакост, поставља се питање да ли је у правном поретку Републике Србије присутно и дозвољено икакво разликовање између цркава и верских заједница, нарочито у њиховом правном положају и делатности. Међутим, пре него што се размотре та питања, ваља сагледати како се стиче и какав је правни субјективитет цркава и верских заједница.

3.2. Стицање и карактер правног субјективитета цркава и верских заједница

Устав не садржи одредбе о правном субјективитету цркава и верских заједница нити о карактеру тог субјективитета. ЗЦВЗ јасно прописује чл. 9 ст. 1 да цркве и верске заједнице које су регистроване имају својство правног лица. Поступак стицања својства правног лица кроз упис у одговарајући регистар, по својој правној природи, посебно је управни поступак који води надлежно министарство.

Будући да је Закон предвидео да се правни субјективитет цркава и верских заједница стиче регистрацијом и да се води посебан регистар цркава и верских заједница, у примени Закона, али и у поступку пред Уставним судом, поставило се питање да ли су цркве и верске заједнице по свом уставном положају, правној природи и карактеру, једнаке удружењима.

Уставни суд је оцењујући уставност Закона стао на становиште да „уставни положај, правна природа и карактер верских заједница у најширем смислу нису једнаки удружењу“. Суд је сматрао да „регистар цркава и верских заједница, по својој природи, представља јавну евиденцију о основаним верским организацијама“ и да „се може прихватити да и у демократском друштву држава има легитимно право да успостави и води јавну евиденцију о верским организацијама које су на њеној територији основане и делују“. „Прописивање могућности да се „верско удружење“, које јесте удруживање грађана, али није удружење грађана, упише у јавну евиденцију коју држава установљава, не утиче на суштину зајемчене слободе вероисповести...“, став је Уставног суда Србије. Дакле, Суд је у својој Одлуци сматрао да су цркве и верске заједнице облик удруживања, **али да по својој правној природи нису удружења грађана**. Слободно се може истаћи да је на тај начин Уставни суд, ако већ није потврдио посебан карактер правног субјективитета цркава и верских заједница, недвосмислено порекао могућност њиховог изједначавања са „обичним“ удружењима грађана. Јасно је и да је верски карактер удруживања људи управо она

---

22 „Законодавство које признаје историјске разлике у улогама које су различите религије играле у историји одређене државе јесте дозвољено, све док се те разлике не употребљавају као оправдање за дискриминацију“ – *Guidelines for Review of Legislation Pertaining to Religion or Belief*, 2004, 10.

разлика која је пресудна и која изискује посебан регистар и посебан поступак уписа. Са друге стране, чл. 2 ст. 2 Закона о удружењима грађана Републике Србије предвиђено је да се одредбе тог Закона сходно примењују на цркве и верске заједнице у питањима која нису регулисана ЗЦВЗ²³.

ЗЦВЗ је пропустио да ближе одреди карактер правног субјективитета који цркве и верске заједнице уживају. Поједини аутори, имајући у виду законска решења, стоје на становишту да су цркве и верске заједнице правна лица *sui generis* која на основу своје аутономије, осим права на самоодређење, самостално уређивање и спровођење свог поретка и организације, имају и право да буду носиоци и генератори правног субјективитета, односно да својим организационим јединицама и установама дају и укидају својство правног лица²⁴. Чл. 9 ст. 2 ЗЦВЗ предвиђено је да организационе јединице и установе цркава и верских заједница могу да стекну својство правног лица у складу са аутономним прописима цркве, односно верске заједнице, док је ставом 3 прописано да цркве и верске заједнице могу својим актима мењати и укидати своје организационе јединице, органе и установе које имају својство правног лица и захтевати њихово брисање из Регистра. Штавише, уколико се има у виду да је чл. 44 ст. 2 Устава, између осталог, прописано да су цркве и верске заједнице слободне да оснивају и управљају и социјалним и добротворним установама које имају својство јавне службе, могло би се стати на становиште да оне, будући да *ex constitutione*, без законског одобрења, могу да стварају јавне службе, имају и јавна овлашћења или извесне елементе јавноправног статуса, иако правни поредак Републике Србије не познаје такву категоризацију правних субјеката²⁵.

3.3. Поступак регистрације и разлике у поступку регистрације

Будући да се законодавац определио за систем регистровања цркава и верских заједница у централни регистар, требало је одредити да ли су све цркве и верске заједнице у обавези да се региструју, односно да ли све цркве и верске заједнице на идентичан начин стичу својство правног лица. Имајући у виду да су одређене цркве и верске заједнице својство правног лица имале и пре ступања на снагу ЗЦВЗ, пред законодавца се поставило питање да ли је потребно учинити извесно разликовање у погледу основа стицања својства правног лица.

ЗЦВЗ у чл. 18 ст.1 прописује да се за упис у Регистар цркава и верских заједница подноси пријава која садржи назив цркве или верске заједнице, адресу седишта цркве или верске заједнице и име, презиме и својство лица овлашћеног да представља и заступа цркву или верску заједницу. Према ставу 2. верске организације, осим традиционалних, за упис у Регистар подносе министарству захтев који садржи 1) одлуку о оснивању верске организације са именима, презименима, бројевима идентификационих докумената и потписима оснивача од најмање 0,001% пунолетних држављана Републике Србије који имају пребивалиште у Републици Србији према последњем званичном попису становништва или страних држављана са сталним боравком на територији Републике Србије, 2) статут или други документ верске организације који, између осталог, садржи опис организационе структуре,

---

23 *Сл. гласник РС* 51/2009.

24 Радуловић 2009, 118.

25 Поједини аутори стоје на становишту да цркве и верске заједнице, заједно са синдикатима, удружењима послодавца, политичким странкама, задужбинама и фондацијама, чине правна лица јавног права – видети Васиљевић 2007, 26.

начин управљања и права i обавезе чланова, 3) приказ основа верског учења, верских обреда, верских циљева i основних активности верске организације, као i 4) податке о сталним изворима прихода верске организације. На основу изложених одреdbи ЗЦВЗ, јасно је да се у поступку регистрације прави разлика између традиционалних цркава i верских заједница, са једне, i осталих цркава, верских заједница i верских организација, са друге стране. ЗЦВЗ у чл. 10 одређује да су традиционалне цркве i верске заједнице све оне које у Србији имају вишевековни историјски континуитет i чији је правни субјективитет стечен на основу посебних закона, изричито их наводећи. Тим црквама i верским заједницама законодавац је чл. 11–15 признао континуитет са правним субјективитетом стеченим на основу посебних закона, углавном онима који су донесени за време Краљевине Југославије.

Имајући у виду да је традиционалним црквама i верским заједницама признат континуитет правног субјективитета, што заправо значи да им је правни субјективитет признат самим законом, због чега оне у поступку регистрације подносе само пријаву са основним подацима, у примени ЗЦВЗ, али i поступку оцене његове уставности, поставило се питање да ли такве разлике доводе до повреде начела једнакости i повреде права на једнаку законску заштиту, односно да ли чине дискриминацију. Разуме се да су иницијатори поступка оцене уставности стајали на становишту да такво разликовање представља дискриминацију, док је, са друге стране, Законодавни одбор Народне скупштине Републике Србије у свом одговору који је прослеђен Уставном суду, сматрао да се изложеним одредбама Закона уређује поступак регистрације свих верских организација, како оних којима Закон одређује статус традиционалних, тако i осталих верских организација. Одбор је сматрао да је реч о једном поступку у којем услови за регистрацију нису различито постављени, већ да је у првом реду реч о разликовање између новоформираних i постојећих цркава i верских заједница, тако да новоформиране верске организације, или оне које су до доношења Закона биле уписане у Регистар удружења грађана, по прописима о удружењима грађана, осим аката које у својим пријавама подносе традиционалне цркве i верске заједнице, подносе и друге документе који су држави неопходни да региструје неко удруживање грађана као верско. Дакле, Законодавни одбор је сматрао да је разликовање у управном поступку регистрације између традиционалних цркава i верских заједница i верских организација које се тек образују, разликовање између различитих правних ситуација које нису упоредиве.

Уставни суд је у својој Одлуци делимично прихватио ставове Народне скупштине Републике Србије, односно њеног Законодавног одбора. Наиме, Суд је „констатовао да се традиционалне цркве i верске заједнице, са једне стране, i све остале верске организације, са друге стране, не налазе у формално аналогним ситуацијама када покушавају да се региструју“. До таквог закључка Суд је дошао на основу става да „разлика приликом регистрације традиционалних цркава i верских заједница, са једне стране, i свих осталих верских организација, са друге стране, према оспореним одредбама члана 18. Закона, постоји у погледу пружања доказа у поступку регистрације“. Брижљиво анализирајући разлике у поступку регистрације, како између субјеката верске слободе i удружења грађана, тако i између самих верских организација, Уставни суд је најпре закључио да „црква i верска заједница која се *ex lege* уписује у Регистар, односно верска организација која на овај начин стиче правни субјективитет, достављањем доказа које је Закон прописао у члану 18. став 2. Закона, заправо подносе исте доказе које подноси i удружење у свакој другој области удруживања, а зарад тога да докаже каква је организација, односно да јесте верска организација а не нека друга организација....“, а затим је, управо полазећи од

кључног елемента поступка регистрације, а реч је о доказивању да је једно удруживање људи по својој природи верско, стао на становиште да неједнак третман традиционалних и нетрадиционалних цркава и верских заједница не доводи, приликом регистрације, до неповољније позиције цркава и верских заједница које нису традиционалне. Суд је сматрао да се „ и у односу на те цркве и верске заједнице постављају исти услови које морају испунити и традиционалне цркве и верске заједнице“, а да је „разлика ... само што су традиционалне цркве и верске заједнице тај услов испуниле у прошлости, због чега им је посебним законима и био признат правни статус“.

Уколико би се дао коментар изложеног резонавања Уставног суда, утолико би јасно могло да се закључи да је Суд стао на становиште да разликовање између традиционалних цркава и верских заједница, са једне, и осталих цркава и верских заједница, односно верских организација, са друге стране, није дискриминаторно. Суд у својој Одлуци јасно „констатује да забрана дискриминације не значи да је свако правно разликовање међу појединцима и колективитетима недозвољено“, те да су „одређене разлике међу појединцима и групама људи легитимне, а понекад и нужне...“. Међутим, уколико је критеријум разликовања легитиман, јер се односи на подношење доказа да је реч о верској, а не о некој другој организацији, што је иначе услов који су према тумачењу ЗЦВЗ које је дао Уставни суд традиционалне цркве и верске заједнице испуниле у прошлости, утолико није јасно зашто Уставни суд није стао на становиште да су тај услов у прошлости испуниле и конфесионалне заједнице, односно зашто у одлуци није извео никакав закључак у погледу легитимности разликовања између традиционалних цркава и верских заједница и конфесионалних заједница. Наиме, у изложеној законској одредби чл. 18 приметно је изостављање конфесионалних верских заједница, које Закон у чл. 16 одређује као све оне цркве и верске организације чији је правни статус био регулисан пријавом у складу са Законом о правном положају верских заједница из 1953. и Законом о правном положају верских заједница из 1977.

У објашњењу законских решења у погледу конфесионалних заједница, у домаћој теорији истакнут је став да конфесионалним заједницама законом није могао да буде враћен статус историјско-правних ентитета, заправо јавних заједница, пошто такав статус нису ни имале²⁶. Проблем међутим није статус конфесионалних заједница, већ то што би уско језичко тумачење изложене одредбе чл. 18 ст. 2 Закона могло да води чудном закључку да конфесионалне верске заједнице у Србији, да би се уписале у регистар и стекле својство правног лица, треба поново да донесу одлуку о оснивању која би могла да има последице по правни континуитет њиховог постојања, упркос томе што је њихов правни статус био регулисан законима који су важали за време социјалистичког периода. Чини се ипак да то није прави смисао законских решења. Наиме, ЗЦВЗ у чл. 16 заиста користи прошло време када прописује да су конфесионалне заједнице цркве и верске организације чији је правни статус *био* регулисан одређеним законима, али се на основу те одредбе не може тумачити да се таквим организацијама одузима својство правног лица, већ само да су престали да важе прописи у складу са којима је њихов статус био регулисан. Отуда је јасно да се такође не може сматрати, али ни допустити, да такве заједнице, ако заиста постоје, правно изумру, остајући без институционалне могућности да свој правни субјективитет одрже *a fortiori*, јер ЗЦВЗ у чл. 4 јасно прописује да су конфесионалне заједнице, уз традиционалне и друге верске организације, субјекти верске слободе.

---

26 Радуловић 2009, 128.

Но, пре него што се закључи како би правно решење тог проблема могло да буде, намеће се питање зашто је законодавац уопште направио разликовање у поступку регистрације између традиционалних цркава и верских заједница, са једне, и конфесионалних заједница, са друге стране, када и једне и друге имају историјско утемељење и у чему може да се састоји евентуална легитимност таквог разликовања када такво разликовање, по схватању Уставног суда, не чини дискриминацију.

Одговор на изложена питања донекле се може пронаћи у одговору који је Законодавни одбор у име Народне скупштине Републике Србије упутио Уставном суду. Наиме, имајући у виду да су према Закону из 1953. поједине верске заједнице биле пријављене на савезном нивоу или код општинских органа управе надлежних за унутрашње послове у другим републикама, да према Закону из 1953. није постојао централни регистар пријављених верских заједница, да је истоветна ситуација изостанка централног регистра постојала и у правном режиму који је постојао према Закону о правном положају верских заједница из 1977. Законодавни одбор је закључио да је јасно да органи Републике Србије, нарочито након 13 година од стављања ван снаге Закона из 1977, односно изостанка било каквог општег правног акта који би регулисао правни положај верских заједница, осим традиционалних цркава и верских заједница које имају историјски континуитет и чији је правни положај био регулисан посебним законима пре 1945, нису имали, а нису ни могли да имају, јасну слику о броју и основним подацима у вези са црквама и верским заједницама које су биле пријављене према законима из 1953. и 1977. Отуда је разумно и оправдано, сматрао је Законодавни одбор, да држава, уколико усвоји концепцију постојања централног регистра цркава и верских заједница, у ситуацији када, осим за традиционалне цркве и верске заједнице, не располаже подацима о осталим верским организацијама које су биле пријављене према законима из 1953. и 1977. од чега су неке фактички престале да постоје или су биле пријављене чак и у другим републикама, за такве верске организације пропише обавезу (пре)регистрације и подношења додатних докумената на основу којих би се несумњиво установио континуитет њиховог деловања и минимални број верника које окупљају, па тиме и њихов правни субјективитет, а да традиционалним црквама и верским заједницама призна правни континуитет.

Дакле, Законодавни одбор Народне скупштине РС је у поступку оцене уставности ЗЦВЗ стао на становиште да се конфесионалне заједнице *пререгиструју*, што такође може да води закључку да ЗЦВЗ не треба тумачити на начин да се њиме одузима правни субјективитет таквим субјектима верске слободе и што упућује на решење питања њихове регистрације која не би подразумевала стицање новог субјективитета, већ одржавање постојећег.

4. Правни положај цркава и верских заједница

4.1. Аутономија цркава и верских заједница

ЗЦВЗ уређује аутономију цркава и верских заједница. Чл. 6 ЗЦВЗ прописано је да су цркве и верске заједнице независне од државе и једнаке пред законом, да су слободне и аутономне у одређивању свог верског идентитета, да имају право да самостално уређују и спроводе свој поредак и организацију и да самостално обављају своје унутрашње и јавне послове. У склопу регулисања аутономије цркава и верских заједница, посебно је уређено питање примене њихових аутономних прописа. Држава, према ЗЦВЗ, не може да омета примену аутономних прописа цркава и

верских заједница, али треба да пружа одговарајућу помоћ за извршење правоснажних одлука и пресуда које издају надлежни органи цркава и верских заједница, на њихов захтев, а у складу са законом. Док је у погледу забране ометања примене аутономних прописа сасвим јасно да се заиста односи на аутономни домен цркава и верских заједница, дотле одредба о државној помоћи у извршењу одлука и пресуда верских организација завређује посебну пажњу, јер упућује на прожимање државног и аутономног права. Управо због тога, то решење било је оспорено у поступку пред Уставним судом са аргументацијом да одлуке црквених органа „не производе дејство у систему државних органа, и да је Уставом предвиђено који акти представљају изворе права у Републици Србији, а да пресуде црквених судова, нити друге одлуке црквених тела, свакако не спадају у те акте“.

Уставни суд није прихватио ставове да изложена одредба чл. 7 ст. 2 ЗЦВЗ којом је предвиђена државна помоћ за извршавање правоснажних одлука и пресуда цркава и верских заједница није у складу са Уставом. Суд је стао на становиште да „систем кооперативне одвојености цркве од државе... не може да досеже дотле да одлуке црквених органа имају карактер извршних исправа, односно извршних наслова и да се могу извршавати на начин на који се у извршном, кривичном или управном поступку извршавају одлуке судова, односно других надлежних органа државне управе, односно ималаца јавних овлашћења, будући да би тада морао постојати неки посебан поступак уређен посебним законом, који би могла покренути црква или верска заједница и којим би била уређена процедура признавања и извршавања одлука надлежних органа аутономног црквеног права, а такав посебан поступак у позитивном праву Србије не постоји“. Међутим, Суд је, полазећи од става да „не постоји потпуна сепарација између цркве и државе“, ипак оценио да је „под одређеним условима, у оквиру уставних граница, и помоћ државе у извршењу „црквених“ одлука могућа, али наравно, не на уштрб и не на рачун довођења евентуално у питање остваривања Уставом зајемчених права“. Изражавајући схватање према коме је пружање помоћи у извршавању одлука и пресуда цркава и верских заједница „изузетак по самом Закону“, Суд је нашао да државни орган „у сваком конкретном случају цени да ли ће пружити одговарајућу помоћ“, што „значи да има слободно поље процене да ли ће се ту умешати, или не, строго поштујући начело равноправности верских заједница, не понашајући се дискриминаторски, будући да би било какав изузетак у овом погледу био уставноправно неприхватљив“.

Изложено резонување и тумачење Уставног суда завређује посебан коментар. Наиме, Суд је у својој одлуци, упућујући на слободно поље процене државног органа, пропустио да утврди на који начин би се у вршењу слободне процене онемогућило да се државни орган, у пружању одговарајуће помоћи, понаша селективно и нарушава равноправност цркава и верских заједница, уколико већ и сам Суд истиче да не постоји посебан, законом уређени поступак признавања и извршавања њихових одлука, као и на који начин обезбедити једнообразно поступање различитих државних органа. Свакако да је тачна констатација да је једно од обележја Закона о црквама и верским заједницама мешање домена државног и аутономног. Међутим, могло би се резонovati да такво мешање није израз пуког волунтаризма законодавца, већ, бар што се тиче аутономног и државног права, донекле има и своје уставно упориште. Наиме, чл. 142 ст. 2 Устава предвиђа да судови суде на основу Устава, закона и других општих аката, али према чл. 195 ст. 1 Устава, у подзаконске опште акте спадају и општи акти удружења грађана. Будући да по схватању Суда, цркве и верске заједнице јесу облик удруживања, али не и удружења грађана, поставља се питање да ли се изложена одредба према којој судови

суде и на основу подзаконских општих акта удружења, може односити и на опште акте цркава и верских заједница?

Обавеза пружања помоћи у извршавању одлука надлежних органа цркава и верских заједница, предвиђена ЗЦВЗ, није безусловна, али на основу Закона, а ни Одлуке Уставног суда, није недвосмислено јасно у чему се састоји услов за пружање такве помоћи. Међутим, пажљивије читање одговарајуће одредбе може да води закључку да она изричито прописује један услов за такву помоћ – услов је садржан у одређењу према коме се помоћ пружа за извршење *правоснажних* одлука и пресуда надлежних органа цркава и верских заједница. На који начин би одлуке и пресуде које издају надлежни органи цркава и верских заједница могле у правном поретку да стекну својство правоснажности релевантно за државне органе?

ЗЦВЗ не даје одговор на то питање, али би се системским тумачењем, на основу целокупног правног поретка, могло одгонетнути на који начин би црквене одлуке и пресуде можда могле да стекну својство правоснажности. Законом о удружењима чије се одредбе сходно примењују на цркве и верске заједнице у питањима која нису уређена ЗЦВЗ, предвиђено је да сваки члан удружења може покренути поступак пред надлежним основним судом за утврђивање ништавости општег акта удружења који је донет супротно статуту или другом општем акту удружења, односно за утврђивање ништавости појединачног акта удружења који је донет супротно закону, статуту или другом општем акту удружења, у року од петнаест дана од дана сазнања за акт, а најкасније у року од шест месеци од дана доношења акта. Поставља се питање да ли би, у светлу изложене одредбе чл. 20 ст. 1. Закона о удружењима, сваки припадник цркве или верске заједнице могао да пред надлежним судом покрене поступак за утврђивање ништавости општег и појединачног акта цркве или верске заједнице, што према члану 20 ст. 2 Закона о удружењима не би дирало у права стечена од стране трећих савесних лица. Разуме се да, уколико би одговор био позитиван, таква могућност не би била неограничена, већ да би се односила само на случајеве који нису искључиво обухваћени аутономијом цркава и верских заједница, односно да би се односила на случајеве када акти цркава и верских заједница превазилазе искључиви домен аутономног и залазе у питања која су од ширег друштвеног и државног значаја и када могу да имају правних последица и у друштвеним односима изван аутономног домена.

4.2. Права и положај свештеника и верских службеника

ЗЦВЗ упућује на примену аутономног права у регулисању положаја и права свештеника, односно верских службеника прописујући да свештенике, односно верске службенике бирају и постављају цркве и верске заједнице, у складу са својим аутономним прописима (чл. 8 ст. 1) и да се вршење свештеничке, односно верске службе регулише аутономним прописима (ст. 2). Осим изложених одредби, ЗЦВЗ предвиђа и да су свештеници, односно верски службеници слободни и независни у обављању богослужбене делатности која се врши у складу са законом и аутономним правом (чл. 8 ст. 3). Изузев појединих решења која су у правном поретку била зајамчена и пре ступања на снагу ЗЦВЗ, као што је забрана позивања свештеника да сведочи о чињеницама и околностима које је сазнао приликом исповести (чл. 8 ст. 7), ЗЦВЗ прописује одређена права која се остварују у јавној сфери, приликом јавног деловања цркава и верских заједница, и/или изискују сарадњу државе и цркава и верских заједница у њиховој реализацији. Због таквог карактера и садржине, она су била предмет оцене у поступку који се о уставности ЗЦВЗ водио пред Уставним судом.

Реч је најпре о законској одредби према којој свештеници, односно верски службеници не могу да буду позвани на одговорност за своје поступање при обављању богослужбене делатности која се врши у складу са законом и аутономним правом. Она је оспоравана са аргументацијом да успоставља имунитет свештеника за „поступање“, као било коју радњу – вербалну или физичку коју свештеник предузме за време богослужења, а што свештенике чини привилегованим у односу на сва остала лица. Уставни суд, међутим, није имао такво схватање. Наиме, Суд је, „будући да свештеници, односно верски службеници неспорно нису носиоци јавних функција, а слободни су и независни у обављању богослужбене делатности када је врше у складу са законом и аутономним правом цркве или верске заједнице и тад не могу бити позвани на одговорност пред државним органима за своје поступање“ оценио да „се... оспореном одредбом чл. 8 ст. 4 Закона не ствара „имунитет свештеника“ (од санкције)“ и да „иницијатор погрешно тумачи одредбу чл. 8 ст. 4 Закона и даје јој смисао који она нема“.

У групу законских решења која су у делу стручне и политичке јавности сматрана спорним, спада и норма ЗЦВЗ којом је предвиђено да заштиту службене униформе и њених делова, као и заштиту обележја чина и достојанства свештених лица, у складу са законом и аутономним правом, врши држава. Уставни суд је у својој одлуци одбацио иницијативе за оцену уставности изложене одредбе. Суд је најпре истакао „да начин слободе испољавања вере представља и могућност ношења службене униформе свештених лица, што подразумева да су та лица слободна да носе одору и обележја своје вере на служби и ван ње“, а затим је резонувао да „на основу тога произлази обавеза државе да у случају да је то неопходно у демократском друштву, ради заштите живота и здравља људи, морала демократског друштва, слобода и права грађана зајемчених Уставом, јавне безбедности и јавног реда или ради спречавања изазивања или подстицања верске, националне или расне мржње, штити ношење службене униформе и њених делова, као обележја чина и достојанства свештених лица односно верских службеника“.

Са становишта уставног начела о одвојености државе и цркве, најдискутабилнијим решењем у вези са положајем свештеника и верских службеника сматрана је одредба чл. 29 ст. 2 која предвиђа да се ради унапређивања верске слободе, у сагласности са црквама и верским заједницама, средства за здравствено, пензијско и инвалидско осигурање свештеника, односно верских службеника могу обезбедити у буџету Републике. Основни аргументи који су истицани у оспоравању уставности таквог законског решења су да улога државе није да финансира верске слободе, да финансирање о којем је реч посебно значи дискриминацију атеиста, јер ставља у неравноправан положај грађане који имају право да не буду верници и да би држава, да би обезбедила стварну равноправност и забрану дискриминације, морала да финансира и организацију која би била за промовисање тих права. Уставни суд међутим, не стоји на истоветном становишту. Суд је наиме, након опсежне анализе законских решења о здравственом, пензијском и инвалидском осигурању, оценио да „могућност прописана у чл. 29 ст. 2 Закона о црквама и верским заједницама да се средства за здравствено и пензијско и инвалидско осигурање свештеника, односно верских службеника могу обезбедити у буџету Републике Србије, није изузетак у односу на правни систем и није изузетна само у односу на ову категорију лица“ и закључио да „оспорена одредба чл. 29 ст. 2 Закона није такве природе да доводи у посебан положај само једну категорију лица, односно свештенике и верске службенике, нити је ово гарантовано право, већ је то могућност дата у складу са одговарајућим законима“. Пажљивијом анализом изложеног става Уставног суда,

може се уочити да Суд не стоји на становишту да је законска одредба о здравственом, пензијском и инвалидском осигурању свештеника њихово право, већ једна законска могућност²⁷.

Закључак

Законско уређивање правног положаја и деловања цркава и верских заједница које је извршено ЗЦВЗ означило је почетак изградње система државног црквеног права у Републици Србији и нову фазу у односима између државе и цркава и верских заједница. Иако усвојен пре ступања на снагу Устава из 2006, ЗЦВЗ је обновио и визионарски утврдио пут даљем развоју модела кооперативне одвојености државе и цркава и верских заједница за који се, у касније усвојеном Уставу, могу пронаћи одговарајућа упоришта. Закон признаје континуитет традиционалним црквама и верским заједницама, уређује управни поступак регистрације цркава и верских заједница и регулише низ питања у вези са њиховом делатношћу која су, до његовог усвајања, под утицајем идеолошког једноумаља, била на маргинама друштвеног живота и изван правног регулисања. На тај начин, ЗЦВЗ несумњиво ствара неопходне правне претпоставке за уживање слободе вероисповести и уређује начин њеног остваривања.

ЗЦВЗ се определио за модел регистрације цркава и верских заједница, али је предвидео извесне разлике у поступку регистрације између традиционалних цркава и верских заједница, са једне, и осталих цркава, верских заједница и верских организација, са друге стране. Управо је та карактеристика ЗЦВЗ, заједно са решењима којима се упућује на прожимање државног и аутономног права, примену аутономног права и помоћ државе у његовом извршавању, изазвала највише критика и оспоравања које су резултирале и покретањем поступка оцене уставности тог акта и његове усклађености са Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода. Уставни суд је одбио и одбацио предлоге и иницијативе за оцену уставности ЗЦВЗ, потврђујући да у Србији постоји уставни однос кооперативне одвојености између државе и цркава и верских заједница и афирмишући равноправност, али не и једнакост цркава и верских заједница, која није нарушена неједнаким третманом цркава и верских заједница у поступку регистрације, будући да се оне, у том поступку, не налазе у формално аналогним ситуацијама, јер је неједнак третман последица тога што су поједине цркве и верске заједнице у прошлости већ испуниле основни захтев поступка регистрације који је Суд видео у потреби да се докаже да је једно удруживање људи по својој природи верско.

Међутим, иако је ЗЦВЗ неспорно усклађен са Уставом, упоредним решењима и међународним стандардима слободе вероисповести, извесне номотехничке непрецизности и правне празнине тог акта, као и недоречености Одлуке Уставног суда, изискују унапређивање законског регулисања правног положаја цркава и верских заједница. Који је правни пут успостављања потпуног системског квалитета законског регулисања положаја цркава и верских заједница? Не дирајући у основна решења ЗЦВЗ, треба извршити његово аутентично тумачење којим би се омогућио континуитет

---

27 У пракси је таква могућност остварена доношењем Уредбе о уплати доприноса за пензијско и инвалидско и здравствено осигурање за свештенике и верске службенике – *Сл. гласник РС 46/2012*. Уредбом је предвиђено да се уплата доприноса врши за свештенике и верске службенике свих регистрованих цркава и верских заједница.

признатог правног субјективитета не само традиционалних, већ и конфесионалних верских заједница. За то би било потребно предвидети достављање свих доказа на основу којих би се такав континуитет установио, а нарочито пријава које су те заједнице подносиле надлежним органима према одредбама раније важећих закона и изјава верника о припадности конфесионалној заједници у броју који је потребан за оснивање нове верске организације. Такође, аутентичним тумачењем би се могло прецизирати или уредити критеријуми које би судска и уставносудска пракса накнадно развили, када одлуке и акти цркава и верских заједница могу да имају последице по друштвене односе изван аутономног домена, што би било од пресудног значаја за обезбеђивање системског квалитета у примени аутономног права и пружању одговарајуће помоћи за његово извршавање.

Литература

Аврамовић Сима (2007): „Црква и држава у савременом праву“, у: С. Аврамовић, *Прилози настанку државно-црквеног права у Србији*. Београд: Правни факултет и Службени гласник .

Аврамовић Сима (2011): *Поимање секуларности у Србији – рефлексије са јавне расправе у Уставном суду*. Београд: Анали Правног факултета у Београду бр. 2-2011.

Васиљевић Мирко (2007): *Компанијско право*. Београд: Правни факултет и Службени гласник

Guidelines for Review of Legislation Pertaining to Religion or Belief , OSCE & European Commission for Democracy Through Law/Venice Commission, 2004

Димитријевић Војин, Пауновић Милан (1997): *Људска права*. Београд: Београдски центар за људска права и Досије.

Јовановић Слободан (1995): *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Службени гласник

Маринковић Танасије (2011): *Прилог за јавну расправу о уставности Закона о црквама и верским заједницама*. Београд: Анали Правног факултета у Београду бр. 1-2011.

Новаковић Драган (2010): *Државно законодавство о Православној цркви у Србији од 1804. до 1914. године*. Београд: Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета.

Радуловић Милан (2006): *Црква и држава у светлу Закона о црквама и верским заједницама*, Поговор издању Закона о црквама и верским заједницама. Београд: Службени гласник.

Радуловић Милан (2009): *Обнова српског државно-црквеног права*. Београд: Фондација Конрад Аденауер и Хришћански културни центар.